

Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)*

ADNAN ADIGÜZEL

Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı
adiguzela63@gmail.com | orcid.org/0000-0002-4818-4051

BARIŞ ÇAKAN

Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı
bcakan73@gamil.com | orcid.org/0000-0003-4768-2689

Geliş Tarihi / Received: 23.07.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 24.10.2019

Atıf / Cite as

Adıgüzel, Adnan-Çakan, Barış. "Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)". *İstem*, 17/34 (2019): 329-351. <https://doi.org/10.31591/istem.595745>

Öz

Emeviler, Bizans'ın güneydeki önemli üs merkezi olan Suriye bölgesinde kurulmuştur. Bu bölgenin nüfusu, çoğunlukla Bizans'ın bakiyesi olan Rumlardan ve Hristiyan Araplardan oluşmaktaydı. Muaviye tarafından Şam merkezli olarak kurulan Emeviler Devleti de bölgedeki yetişmiş, tecrübeli bürokratlardan yararlanma yoluna gitmiştir. Böyle bir uygulama, devraldıkları bu toprakların yönetiminde sürekliliği sağlamasında Emevilere destek olmuştur. Müslümanlar aynı siyaseti Irak-İran ve Mısır'da da uygulamışlardır. Sonuçta İslam tarihinde yaklaşık 90 yıl süren Emeviler dönemi, gayrimüslimler açısından oldukça rahat bir dönem olmuştur. Bu durum, kısmen İslam'ın gayrimüslimlere tanıdığı haklardan, daha çok da Emevilerin devlet yapısından kaynaklanmıştır.

Hız. Muhammed (sav) hayattayken başlayan ve Hulefa-yi Râşidîn tarafından devam ettirilen fetih hareketleri, Emeviler döneminde de hızla sürdürülmüştür. Bu dönemde çok geniş topraklar Emevilerin hâkimiyetine girmişti. Bizans ve Sasani gibi iki önemli köklü medeniyetten Müslümanların hâkimiyetine geçen devasa toprakların en az sorunla idare edilmesi için daha önce işleri yürüten kişilerden yardım almak mantıklı bir uygulama olarak kabul edilebilir. Müslümanlar da özellikle vergi toplama ve toplanan vergilerin divan kayıtlarına geçirilmesi gibi resmî görevlerde tecrübeli, işi bilen gayrimüslimlerden istifade etmişlerdir.

* Bu makale Barış Çakan tarafından, Doç. Dr. Adnan Adıgüzel danışmanlığında tamamlanan "Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı" isimli Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir. Not: Bu makalenin üretildiği Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) komisyonu tarafından 201818A104 proje koduyla desteklenmiştir.

Bu çalışmada Emeviler döneminde ağırlıklı olarak divanlarda kâtip olarak istihdam edilen ve halifelere özel doktörlük görevinde bulunan gayrimüslimler ele alınacaktır. Bunun yanında, bu dönemde farklı işlerde ve alanlarda hizmet vermiş olan gayrimüslimler hakkında da örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Emeviler, Gayrimüslim, İstihdam, Kâtip, Doktor.

Abstract

Employment of Non Muslim in The Umayyad Period (41-132 / 661-750)

The Umayyads were founded in the Syrian region, the important base of Byzantium in the south. The population of this region consisted mainly of Greek and Christian Arabs, who were the balance of Byzantium. The Umayyads was founded by Muaviye in Damascus, trained and experienced bureaucrats in the region went to the path. Such an application supported the Umayyads to ensure continuity in the management of these lands they took over. Muslims applied the same policy in Iraq-Iran and Egypt. As a result, the Umayyad period, which lasted almost 90 years in Islamic history, was a comfortable period for non-Muslims. This was partly due to the rights granted by Islam to non-Muslims, and more to the state structure of the Umayyads.

The conquest movements that started during the life of the Prophet Muhammad and continued by Hulefa-yi Râşidîn continued rapidly during the Umayyad period. During this period, the Umayyad dominated vast lands. It can be accepted as a logical practice to get help from the people who have been carrying out the works in order to manage the gigantic lands which were dominated by Muslims from two important rooted civilizations such as Byzantium and Sasanid. Muslims also benefited from non-Muslims who are experienced in official duties such as collecting taxes and transferring the collected taxes to the court records.

In this study, non-Muslims who were employed as clerks in the Divans during the Umayyad period and who served as private doctors for caliphs will be discussed. In addition, examples will be given about non-Muslims who have served in different jobs and areas during this period.

Keywords: Umayyad, Non-Muslim, employment, clerk, doctor.

Giriş

Gayrimüslimler konusu öteden beri üzerinde çeşitli boyutlarıyla çalışmalar yapılan bir alan olmuştur. Gayrimüslimlerin İslam toplumunun kamu hizmetlerinde istihdamı konusu ise üzerinde daha çok teorik ve fikhî tartışmalar yapıldığı bir konu olmuştur. Ancak teorik tartışmalar ve fikhî hükümler bir yana, Müslümanların tarihten günümüze çeşitli gerekçelerle gayrimüslimleri kamu hizmetlerinde istihdam ettikleri bilinmektedir.

Hulefâ-yı Râşidîn döneminde, hızlı bir şekilde Müslümanların hâkimiyetine geçen Şam, Irak-İran ve Mısır gibi bölgelerde birçok farklı millet ve inanç grubuna mensup insanlar İslam toplumunda yaşamaya başlamıştır. Bu bölgelerdeki gayrimüslimler Müslümanların hâkimiyetine girmeden önce büyük ve köklü devletler olan Bizans ve Sasanîlerin tebaasıydılar. Erken dönemlerden itibaren bütün Müslüman toplum ve devletlerde, Müslümanların egemenliği altında yaşayan büyük bir gayrimüslim kitle bulunmuş ve onlar İslam toplumun aslî unsurlarından biri sayılmıştır. Emeviler döneminde de durum farklı olmamıştır. Büyük bir gayrimüslim nüfusa sahip olan Emeviler, devlet kademelerinde Bizans ve Sasanî döneminde önemli görevler icra etmiş tecrübeli gayrimüslim bürokratlardan yararlanmışlardır. Bu anlamda özellikle vergilerin hesaplanması, toplanması ve kayıt altına alınması vb. görevleri yürüten bürokratlar, tebaası oldukları yeni devlet Emeviler tarafından da bu alanda istihdam edilmişlerdir. Vergi divanları dışında, sağlık alanı da önemli bir istihdam alanı olmuştur. Zira bu dönemde çok sayıda gayrimüslim doktor bulunmaktaydı. Sonuç olarak kendi alanında tecrübeli Bizans ve Sasanî kökenli bürokratlarla çalışmak, devlet işle-

rinde yeterince tecrübe sahibi olmayan Müslümanları rahatlatmıştır. Geçiş dönemi olarak kabul edilebilecek ilk yıllardan sonra da gayrimüslim istihdamı devam etmiş, ileriki yıllarda bazı Emevi halifelerinin izledikleri siyasetle Müslüman memurlar bu alanlarda etkinlik sahibi olmaya başlamıştır.

Bu konuda yapılan çalışmalara kısaca değinmek gerekirse, ülkemizde doğrudan Emevilerde gayrimüslim istihdamı konusunda bir çalışma yapıldığını görmediğimizi ifade etmeliyiz. Ancak Arap dünyasında ve az da olsa Batı'da Emeviler ve gayrimüslimler konusunda çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda da gayrimüslim istihdamı merkezi anlamda ele alınmamış, daha çok bir alt başlık düzeyinde kısaca ele alınmıştır.

Ülkemizde bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar ise, daha çok Emeviler dönemindeki herhangi bir gayrimüslim inanç grubu konu edinmiştir. Örneğin "Emeviler Döneminde Yahudiler," "Emeviler Döneminde Hristiyanlar"¹ başlıklı çalışmalar bu alanda önemlidir. Emeviler döneminde gayrimüslim istihdamı konusunda İrfan Aycan'ın makale tercümesi olarak Türkçe literatüre kazandırdığı bir çalışma bulunmaktadır. Arap araştırmacılarından Necdet Hammâş'ın "el-İdâre fî Asrî'l-Ümevî" isimli eserinden yapılan çeviri, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü"² başlığıyla yayınlanmıştır.

Yapılan çalışmaların azlığı ve yetersizliği düşünülduğünde, gayrimüslimlerin yaygın bir şekilde kamu hizmetlerinde istihdam edildiği yaklaşık 90 yıllık Emeviler döneminin daha geniş çaplı ele alınmasının gerekliliği görülmektedir. Bu çerçevede, gayrimüslimlerin İslam toplumunda Müslümanlar ile bir arada bulunmaları, bu tebaanın dinî inanç ve kültürel birikimlerini yaşatabilme fırsatı ve ihtiyaç anında onların bazı hizmet alanlarında istihdamı gibi başlıklar derinlemesine incelenmesi gereken konulardandır. Bu çalışmanın ana konusu da Emeviler döneminde devlet işlerinde çalıştırılan gayrimüslimlerdir.

Makalede öncelikle, kısaca Kur'an'ın gayrimüslim istihdamı ile ilgili sayılabilecek ayetlerine ve yorumlarına, daha sonra da Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yı Râşidîn dönemindeki ilgili uygulamalara değinilecektir. Sonrasında ise Emeviler döneminde resmî olarak istihdam edilen gayrimüslimler ve gayri resmî olarak istihdam edilen ya da hizmetlerinden istihdam edilen gayrimüslimler ele alınmak suretiyle esas konuya geçilecektir.

1. Kur'an'da Gayrimüslimlere Bakış ve Gayrimüslim İstihdamı

Kur'an insanların iman ve küfrü seçmesinin kendi tercihine bırakıldığını belirtmiştir.³ Zor kullanarak insanları iman ettirmek Kur'an'ın kabul etmediği bir durumdur.⁴ Kur'an'ın insanlara sunduğu bu temel prensipleri kabul etmiş olan Müslümanlar, Hz. Peygamber döneminden itibaren insanları İslam'a davet et-

¹ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslâm Dünyasında Yahudiler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016); Mücahit Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016).

² Necdet Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", trc. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997): 175-190.

³ Maide, 5/48; Hud, 11/118; Nahl, 16/93; Şurâ, 42/8; Müzzemmil, 73/17-19; İnsan, 76/1-3; Nebi, 78/39.

⁴ Bakara, 2/256; Yunus, 10/99; Kafirun, 109/1-6.

mey bir görev bilmişler, ancak onları zorla İslam'a girdirmeye çalışmamışlardır.

Kur'an'da Müslümanlarla gayrimüslimlerin ilişki biçimini belirleyen birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetler gayrimüslimlerle barış içinde yaşama yolunu gösteren ayetlerdir. Müslümanlara herhangi bir düşmanlığı bulunmayan gayrimüslimler hakkında iyilik düşünmek imanın gereği⁵ olarak kabul edilmiştir. Zira Müslümanlara düşmanlık etmeyen gayrimüslimlere düşmanca davranmak Müslümanlara yakışan bir davranış değildir.⁶

Kur'an-ı Kerim, İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin cizye ödeyerek Müslümanlarla birlikte yaşamalarını teminat altına almıştır.⁷ Aynı şekilde Kur'an-ı Kerime göre, Ehl-i Kitap olarak kabul edilen Yahudi ve Hıristiyanların iffetli-namuslu kadınlarıyla evlilik ve onların yemeklerinin yenmesi de helal kabul edilmiştir.⁸ Böyle bir izinle Kur'an-ı Kerim, onlarla bir arada yaşamaktan da öte aynı ev içinde bir aile olarak yaşayabilme yolunu da açmıştır. Gayrimüslimlerle insani şartlar içinde birlikte yaşayacak olan Müslümanlar gerektiğinde onlara maddi yardımda da bulunacaklardır.⁹

Müslümanların gayrimüslimler ile ilişkileri konusunda Kur'an'da iki önemli kavram dikkat çekmektedir. Bunlar bitâne (بِطَانَةٌ) ve velîce (وَلِيَّةٌ) kavramlarıdır. Bu kavramların her ikisi yakın dost, sırdaş gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰

Müfessirler gayrimüslim istihdamı ile ilgili Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'arî ile olan gayrimüslim bir kâtip çalıştırma konusundaki diyaloguna değinirler. Ri-

⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dili Kur'an Dili*, 3. Baskı, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 3: 1163; Abdurrahman Elmalı, "Kur'anî Çoğulculuk Temelinde Gayrimüslimlerle Dostluk", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5, (Haziran 1999): 46.

⁶ Mümtehin, 60/8, 9. Bu konudaki yorumlar için bk. Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö.606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*. (Beyrüt: Dâru Fikr, 1981), 8: 216; Süleyman Ateş, "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri", (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 3: 14; Sami Kılıncı, *Nuzul Sürecinde Müslümanların Gayrimüslimlerle İlişkileri -Medine Dönemi 622-625 Yılları Arası-*, Birinci Bakı, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 152-166, 281-299; Abdurrahman Elmalı, "Gayrimüslimlerle Dostluk," 57, 63, 68.

⁷ Tevbe, 9/29. Cizye vergisinin toplanması esnasında gayrimüslimlere karşı gerekliliği yumuşak muamelenin gösterilmesi bir hüküm olarak ilk dönem fıkıh eserlerine girmiştir. Bk. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, yay: Muhammed Umâre, (Kâhire, Dâru'ş-Şurûk, 1989), 118-119.

⁸ Mâide, 5/5.

⁹ Tevbe, 9/60. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kurân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin, (Kâhire: Dâru Hecer, 2001), 11: 521; Ebû'l-Kâsım Mahmûd Amr ez-Zemahşerî (ö.538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvîl fi Vucûhi'l-Tevîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavvid, (Riyâd: Mektebetu Abikân, 1998), 3: 60; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs (ö.370/981), *Ahkâmu'l-Kuran*, thk: Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, (Beyrüt: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1996), 4: 324; Diyanet İşleri Başkanlığı, "Kur'an Yolu Tefsiri", 3: 23-27 (Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2019 <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1295/60-ayet-tefsiri>); Cengiz Kallek, "Müellefe-i Kulüb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 475; Beytullah Aktaş, "Zekâtın Harcama Kalemlerinden Fakir Ve Miskin Kavramlarının Kur'an Bağlamında Yeniden Tanımlanması" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33/33 (Haziran 2015): 113.

¹⁰ Ali İmrân 3/118; Tevbe 9/16; Benzer anlamda kullanılan evliyyâ kavramı için Mâide 5/51'a bakılabilir. Bu kavramlar için bk.: Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem (İbn Manzûr) (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, 3. Baskı, (Beyrüt: Dâru Sâdir, h.1414); 2: 400, 11: 55; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 8: 216; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1: 615; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kuran*, 4: 277-278; Kılıncı, *Nuzul Sürecinde Müslümanların Gayrimüslimlerle Dostluk*, 334, 335; Abdurrahman Elmalı, "Gayrimüslimlerle Dostluk", 65.

vayete göre Hz. Ömer, Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'nin zimmî bir kâtip çalıştırdığını öğrenince, onu azarlamış ve Müslümanları gayrimüslimlerle dost edinmekten sakındıran ayetleri* okumuştur. Bu anlayışın bir gereği olarak bazı müfessirler, gayrimüslimlerin devlet işlerinde çalıştırılmalarını uygun görmemişlerdir. Fakat bu ayetlerin gayrimüslimleri istihdam etmekten mutlak anlamda men ettiğini ifade etmek zor görünmektedir. Zira bu ayetlerdeki vurgu Müslümanların gayrimüslimleri sırdış edilmeleri ve bunun sonucunda Müslümanların bundan zarar görme ihtimalidir. Bu anlamda gayrimüslimleri Müslümanların devlet sırlarının ellerine geçeceği özel makamlarda istihdam etmemenin anlaşılması daha makuldür.¹¹

2. Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Gayrimüslim İstihdamı

Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yı Râşidîn döneminde gayrimüslimlerin İslam toplumu içinde farklı şekillerde istihdam edildiği bilinmektedir. İstihdam, genellikle herhangi bir iş için gayrimüslimlerin hizmetlerinden istifade etme şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu dönemde böyle bir ihtiyaç söz konusu olmadığı için Emevilerde olduğu gibi devlet kurumlarında resmî bir istihdamdan söz etmek isabetli olmayacaktır.¹²

Hz. Peygamber'in (sav), vefatına kadar şahsi anlamda gayrimüslimlerle çeşitli ilişkileri olmuştur. Mesela, Mekke'den Medine'ye hicret esnasında müşrik olan Abdullah b. Uraykıt'ın kendisine yol kılavuzluğu etmesi,¹³ onun bir gayrimüslimin hizmetinden istifade ettiğini göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber (sav) Müslümanlar lehine bazı gayrimüslim kabileler ile işbirliği ve anlaşmalarında bulunmuştur.¹⁴ Hz. Peygamber'in (sav) Medine döneminin sonuna doğru yapılan Hevâzin seferi için müşrik Safvân b. Ümeyye'den ödünç savaş teçhizatı alması da¹⁵ onun ihtiyaç duyduğunda gayrimüslimlerden hizmet aldığını göstermektedir.

Hz. Peygamber (sav), gayrimüslimlerden kısa süreli de olsa öğretmen olarak istihdam etme konusunda tereddüt etmemiştir. Söz gelimi Bedir Gazve-

* "Ey iman edenler! Sizden olmayanlardan hiçbir sırdış edinmeyin. Onlar size fenalık etmekten asla geri kalmazlar. Hep sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların kinleri konuşmalarından apaçık ortaya çıkmıştır. Kalplerinde gizledikleri ise daha büyüktür. Eğer düşünürseniz size ayetleri açıkladık." Ali İmran 3/118.

¹¹ Bu konudaki yorumlar için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 8: 215; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin, (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2006), 5: 272-274; Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî (ö.543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts), 2: 139; Şihâbüddin Mahmûd Alûsî (ö.1270/1854), *Rûhu'l-Meânî*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts), 3: 120; Abdurrahman Elmali, "Gayrimüslimlerle Dostluk", 64, 71, 80.

¹² Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 321.

¹³ Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri (ö.230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ', (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1: 177.

¹⁴ Muhammed İbn İshâk, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 457; Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, 2. Baskı, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed 'Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 2: 84.

¹⁵ Hz. Peygamber (sav) savaş teçhizatının bölgeye nakliyatını da Safvân b. Ümeyye'den talep etmiştir. İbn İshâk, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 551; Vâkidî, *Meğâzi*, 2: 306.

si'nde ele geçirilen bazı müşrik esirlerin Müslüman çocuklara okuma yazma öğretme konusunda görevlendirildikleri bilinmektedir. Ayrıca Medine döneminde kendisine gelen İbranice mektupları tercüme etmesi için Zeyd b. Sâbit'den bu dili öğrenmesini istemesine¹⁶ bakılacak olursa, onun bir gayrimüslimden dil öğrenilmesinde bir beis görmediği ifade edilebilir. Aynı şekilde 30 tane Yahudi Hayberli esirin Müslümanlara demircilik ve kuyumculuk sanatlarını öğretmeleri karşılığında serbest bırakılması da Hz. Peygamber'in (sav) gayrimüslim istihdamı ile ilgili ayrı bir örnek uygulamasıdır.¹⁷ Hayber fethi sonrasında Hayberlilerle yapılan yarıcılık anlaşmasıyla ilgili uygulama da gayrimüslim istihdamı olarak anlaşılabilir. Zira bu uygulamada devlet arazisinde işçi statüsünde çalışan gayrimüslimler söz konusudur.¹⁸

Bütün bu örneklerin, Hz. Peygamber'in (sav) belli şartlar çerçevesinde Müslümanların maslahatı için gayrimüslimleri kamu hizmetlerinde istihdam edilebileceği hususunda önemli bir olumlu kanaat oluşturduğu ifade edilmiştir.¹⁹ Nitekim Hz. Peygamber'in (sav) Müslümanların hâkimiyetini kabul etmesi durumunda bazı gayrimüslim toplulukların kendi idarecilerinin görevlerine devam etme imkânı tanınması da bu kanaati destekler niteliktedir.²⁰

Hulefâ-yı Râşidîn dönemiyle ilgili duruma da kısaca değinmek gerekmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hulefâ-yı Râşidîn dönemindeki gayrimüslim istihdamı ile ilgili kaynaklardaki bilgilerin tamamına yakını Hz. Ömer dönemine aittir. Hulefâ-yı Râşidîn döneminde hakimiyet altına alınan kalabalık gayrimüslim tebaayı yönetmek için kimi zaman kaçınılmaz olarak onlardan istifade edilmiştir. Resmî olarak, valilik ve âmillik gibi üst düzey görevler Müslümanlar tarafından yürütülmekteydi.²¹ Fakat diğer alanlarda ihtiyaç duyuldukça gayrimüs-

¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2: 273.

¹⁷ Muhammed Abdulhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 2. Baskı, thk. Abdullah el-Hâlidî, (Beyrût: Dâru'l-Erkam b. Ebî Erkam, ts), 2: 52; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 4. Baskı, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 2: 947; Öztürk, *Birrada Yaşama Tecrübesi*, 339; Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, 79. Burada gayrimüslim öğretmen meselesine örnek teşkil edebilecek bir bilgiyi de nakletmek istiyoruz. Rivayete göre Hz. Ömer'in öldürüldüğü suikastin faili Ebû Lu'lu dışında, olayda Ebû Lu'lu'nun işbirlikçisi olarak itham edilen Cufeyne'nin Hire kökenli bir Hristiyan olup Medine'ye okuma yazma öğretmesi için Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından getirilmiştir. Bu konuda bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 2. Baskı, (Beyrût: Dâru't-Turâs, h.1387), 4: 240; Belâzürî (ö.279/892), *Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir, Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tebbâ', (Beyrût: Muessesetu'l-Meârif, 1987), 664. Cufeyne'nin ismi bazı makalelerde bir hata eseri olsa gerek ki Cuhfe olarak ifade edilmiştir. Bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (Mart 2010), 117; Ahmet Güzel, "İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği", *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 27 (Haziran 2016): 46.

¹⁸ Hz. Ömer'in Sevâd arazisindeki politikasının, gayrimüslimleri köleleştirmek yerine devlet arazisinde çalışan işçi statüsüne kavuşturduğu yorumu için bk. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 118. Ayrıca Demirci'nin Hayber'deki yarıcılık anlaşması ile ilgili yorumu için bk. Abdurrahman Demirci, *Hız Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 127.

¹⁹ Ahmet Bostancı, *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler* (Hz. Peygamber Devri Uygulaması Temelinde), (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 134; Fuad Guliyev, *İslâm Hukukunda Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 47.

²⁰ Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Kısıtlamalar*, 48.

²¹ Bu konuda bk. Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği", 37.

limlere resmî olarak görev verilmiştir.²²

Hz. Ömer'in, Müslümanların icra etmesi gerektiğini düşündüğü önemli görevlerde gayrimüslim istihdamına izin vermediğine dair çok sayıda rivayet bulunmaktadır.²³ Fakat aynı Hz. Ömer, Müslümanların maslahatı için, kendileri açısından stratejik önemi haiz olmayan işlerde gayrimüslimlerin görevlendirilmesinde bir sakınca görmemiştir. Söz gelimi Sevâd arazisinin vergi miktarını tespit için görevlendirdiği Osman b. Huneyf ve Huzeyfe el-Yemân'dan kendisine hesap bilen bir dihkân²⁴ göndermelerini emretmiştir.²⁵ Ayrıca o, cihat gelirlerinin Müslümanlar arasında adilane dağıtılabilmesi için Şam valisinden de kendisine tecrübeli bir Rum muhasip göndermesini talep etmiştir.²⁶ Vergilerin hesaplanması hassas, aynı zamanda uzmanlık gerektiren bir konu olduğu için Hz. Ömer bu konuda Bizans ve Sasanî hâkimiyeti döneminde bu görevlerde bulunmuş tecrübeli Fars ve Rumlardan yardım almış, onlardan bir kısmını bu işlerde görevlendirmiştir.²⁷ Böylelikle tecrübelerinden istifade edilen gayrimüslimler aktif görev almış oluyordu. Bu anlamda Hz. Ömer'in bazı mahallî görevleri zimmîlere bıraktığı anlaşılmaktadır.²⁸ Ayrıca burada Halife'nin Nocrân Hristiyanlarının başına kendi seçtikleri bir Hristiyanı *Sâhibu Nocrânîye* ünvanıyla atadığı bilgisi de zikredilmelidir.²⁹

²² Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 50.

²³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 109; Ebî Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, yay: Yûsuf b. Ahmed, Şâkir b. Tefvik, (Memleketu's-Su'üdiyyeti'l-Arabiyye: Dâru Ramâdi li'n-Neşr, 1997. 3 cilt birleştirilmiş baskı.), 454, 455; Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşandî (ö.821/1418), *Subhu'l-A'sâ fi Sinaâti'l-İnşâ*, (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1922), 13: 386; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 8: 215; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 274; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 948, 1733 nolu dipnot; Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Hamdi Aktaş, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998); Tritton, *non-Muslim Subjects*, 18.

²⁴ Dihkân (ç. Dehâkin) eski İran'daki toprak ağalarını ifade etmektedir. İslâm fetihlerinden sonra kendi bölgelerinde vergi toplama görevleri almışlardır. Faruk Sümer, "Dihkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 289-290.

²⁵ Yakup b. İbrahim Ebû Yûsuf (ö.182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, yay: Kusay Muhibbudin el-Hatîb, (Kahire: el-Mektebû's-Selafiyye, h.1397), 40-41; Fayda, Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 2. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 53; Şiblî, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 214, 263. Hz. Ömer'in gayrimüslimlerden vergi toplama işlerinde gayrimüslimlerden yardım aldığı bilgisi için ayrıca bk. Mustafa Demirci, *Abbâsilerde Toprak Sistemi*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 303.

²⁶ Taberî, *Târîh*, 4: 209; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 948; Fayda, *Hiz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 176.

²⁷ Şiblî Numanî, *Bütûn Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, (İstanbul: Hikmet Davâ-Çağ Yayınları, 1975), 2: 66; Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 48. Merzubân Eski İran'da bir çeşit sınır bekçisi idi. Bk. Tahsin Yazıcı, "Merzubân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 255.

²⁸ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 79; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 184. Demirci, Hz. Ömer'in genişleyen devletin yeni ihtiyaçları karşısında gayrimüslimleri istihdam etmesinin adeta kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Bk. Demirci, *Hiz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 274-275, 277. Hz. Ömer'in Sevâd arazisini mücahitler arasında taksim etmeyip eski sahipleri olan gayrimüslimlere bırakmak suretiyle vergiye bağlaması, gayrimüslimleri köleleştirmeyip devlet arazisinde çalışan işçi statüsüne kavuşturmak olarak yorumlanmıştır. Bk. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 118.

²⁹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 90; Ebu'l-Hasen İzzuddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esir) (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlimiyye, 1987), 2: 163; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Küfe*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 318; Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", → →

Hz. Ömer dönemi ile ilgili son olarak şu bilgiyi de nakletmek uygun olacaktır. Muaviye b. Ebî Süfyân Kayseriye şehrinin fethi esnasında esir olarak ele geçirdiği yaklaşık 4000 gayrimüslimi Halife'ye göndermiştir. Hz. Ömer bu esirlerin bir kısmını Müslümanlara okuma-yazma öğretmekte istihdam etmiştir.³⁰

Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Müslümanların maslahatı için Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yı Râşidîn döneminde gayrimüslimler zaman zaman istihdam edilmiştir. Fakat bu yaygın ve sistematik bir resmî istihdam olmayıp daha çok ihtiyaç halinde geçici olarak gayrimüslimlerin yardımlarına başvurma, hizmetlerinden istifade etme şeklinde gerçekleşmiştir.

Burada esas konuya geçmeden önce gayrimüslim istihdamı konusunun fukahâ arasında da tartışıldığına değinmek gerekmektedir. Bu tartışma daha çok gayrimüslimlerin kamu hizmetlerinde istihdamının meşruyeti ve istihdamın Müslüman toplumdaki yansımaları ile ilgili tartışmalardır. Kimi fakihler gayrimüslimlerin devlet kadrolarında çalıştırılmasını dinen uygun görmez iken, birçoklarının Müslümanların maslahatı için belli başlı görevlerde çalıştırabileceklerine hükmettiklerini ifade edilebilir.³¹ Çalışmanın ana konusu dışına çıkmamak adına burada bu tartışmalara girmeyeceğiz. Ancak bu konudaki tartışmaların uygulamada fazla dikkate alınmadığını da belirtmeliyiz. Zira görüldüğü kadarıyla birçok Müslüman yönetici ihtiyaç halinde gayrimüslimleri resmî olarak istihdam etmiştir.

3. Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı

Emeviler devleti Muaviye b. Ebî Süfyân'ın liderliğinde, Müslümanların hâkimiyeti altına girmeden önce Bizans'a bağlı olan Şam bölgesinde kurulmuştur (41/661). Bu bölgedeki nüfusun önemli bir kısmı Rumlar ve Hristiyan Araplardan oluşmaktaydı. Bunun dışında ayrıca bu bölgede az sayıda Yahudi de yaşamaktaydı. Aynı şekilde Emeviler hâkimiyetinde olan İran bölgesinde Mecûsî, Mısır'da da Kıptî gayrimüslimler yaşamaktaydı. Bu bölgelerin fethedildiği ilk zamanlarda Müslümanlar, sayıca bölge sakinlerinden çok daha az durumdaydılar. Müslümanlar Bizans ve Sasanîlerden devraldıkları bu bölgelerin yönetiminin kesintisiz ve işlerin aksamadan devam etmesini temin için gayrimüslimler-

→ →

110. Demirci'ye göre Hz. Peygamber'in (sav) Necrân'ı hâkimiyet altına aldığı zaman iç işlerine müdahale etmemesi, sadece vergilerin düzenli bir şekilde toplanması için bir Müslüman görevlendirmesi, onun gayrimüslim istihdamı konusunda çok kesin tavırlar içinde olmadığını göstermektedir. Bk. Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 111.

³⁰ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 193; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 18; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 79; Samet Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018), 17.

³¹ Gayrimüslim istihdamı konusundaki tartışmalar ve verilen fikhî hükümler için bk. İbnu'd-Dureyhim, *Menhecû's-Savâb fî Kubhi İstiktâbi Ehli'l-Kitâb*, 122 vd.; Ebû'l-Hasan Mâveridî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1976), 238; Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef Ebî Ya'la el-Ferrâ', *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, yay: Muhammed Hamid el-Fakiyy, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 32; İbn Kayyim, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, 449-450; Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 3: 120; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 947-948; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 17. Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 159; Bostancı, *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler*, 134; Öztürk, *Birrada Yaşama Tecrübesi*, 326, 339; Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 124-125; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008) 248; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 45-47.

den istifade etmişlerdir. Böylelikle sistemin düzgün bir şekilde işletilmesine imkân bulunmuş ve aynı zamanda Müslümanlar da fetih faaliyetlerine daha rahat bir şekilde devam etmişlerdir.

Emeviler dönemindeki gayrimüslim istihdamı, Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yı Râşidîn dönemindeki istihdamdan farklı olarak resmî biçimde gerçekleşmiştir. Önceki dönemde daha çok ihtiyaç halinde geçici olarak herhangi bir işte istihdam edilen gayrimüslimler, Emeviler döneminde sistematik biçimde devlet kadrolarında istihdam edilmeye başlamıştır. Bunun temel sebebi Emevilerin yönettiği geniş toprakların vergilerinin toplanmasında Sasanî ve Bizans devletlerinin sistemini aynen devam ettirmeleridir.

Son derece geniş bir alanda hâkim olan Emeviler, Müslümanların hâkimiyetini tanımak suretiyle onlarla birlikte yaşamayı kabul eden gayrimüslimlerin vergilerinin düzenli bir biçimde toplanması, mali açıdan hayati bir öneme sahiptir. Uzun yıllar Şam, Irak-İran ve Mısır topraklarında hükümran olan Bizans ve Sasanîlerin bu bölgelerde bulunan nüfusun vergilerini toplama konusunda oturmuş bir sistemleri vardı. Daha çok fetih ve tebliğ faaliyetleriyle meşgul olan Müslümanlar ise fethin başlangıç yıllarında henüz vergilerin hesaplanması ve toplanması konularında yeterli tecrübe ve bilgi birikimine sahip değillerdi. Bu sebeple Müslümanlar hâkimiyetleri altına aldıkları gayrimüslimlerin vergilerinin hesaplanması, toplanması ve devlet divanlarında kayıt altına alınmasında Bizans ve Sasanîler döneminde bu görevleri yürütmekte olan gayrimüslimlerden faydalanmışlardır. Yahut da işlerin yürütülmesi için tecrübeli başka gayrimüslimleri görevlendirmişlerdir.

Emeviler dönemindeki gayrimüslim istihdamı, hiç şüphesiz sadece vergi muhasipliği ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda sağlık alanında ve Hâlid b. Yezîd'in öncülük ettiği tercüme faaliyetlerinde de gayrimüslimler istihdam edilmiştir. Bizans ve Sasanîlerin köklü bir tıp geleneğine sahip doktorları da bizzat Emevi saraylarında halifelerin özel doktorları olarak istihdam edilmişlerdir. Halife adayı iken iktidardan umudunu kesen Hâlid b. Yezîd kendisini ilmî faaliyetlere vermiş ve Grek kültürüne ait tıp, simya, astronomi gibi alanlarla ilgili bazı eserlerin Arapçaya tercümesi faaliyetlerine başlamış ve bu işler için de gayrimüslim mütercimleri istihdam etmiştir. Ayrıca devlet gelirlerinin artmasıyla büyük mescitler, saraylar, devasa yapılar inşa eden Emevilerin mimari alanında da inşaat faaliyetlerinde tecrübeli ve maharetli gayrimüslim usta ve işçileri istihdam ettikleri ifade edilmelidir. Burada konu genel anlamda, resmî ve özel(geçici) istihdam olarak iki ana başlık altında ele alınacaktır.

3.1.Resmî İstihdam

Burada resmî istihdamdan kastımız, gayrimüslimlerin belli bir aylık ücret karşılığında bir devlet görevinde çalıştırılmalarıdır. Örneğin vergi kayıtlarının tutulduğu Dîvânu'l-Harâc'ta çalışan gayrimüslimler Emevilerin resmî devlet memuru olarak görev almışlardır. Aynı şekilde halifelerin saraylarında istihdam ettikleri gayrimüslim tabipler de sarayın resmî doktorları olarak görev yapmışlar-

dır. Bunlar her ne kadar halifelerin özel tabipleri olsalar da, nihayetinde resmî memur olarak istihdam edilmişlerdir. Nitekim bu tabiplerden kamu hastanelerinde de görev alanların olduğu rivayet edilmiştir.³²

3.1.1. Divanlarda (Vergi İşlerinde) İstihdam Edilen Gayrimüslim Kâtipler

Günümüzdeki bakanlıklara benzetilen divan kurumu, devletin herhangi bir biriminin tüm işlerinin yürütüldüğü en yüksek idari makamdır.³³ İslam Medeniyetinde ilk olarak Hz. Ömer döneminde Sasanî tarzı örnek alınarak kurulan divan sistemi, Emeviler döneminde oldukça çeşitlenmiştir. Bu dönemde aktif bir işleve sahip olan divanlar; *Dîvânu'l-Cund*, *Dîvânu'l-Hâtem*, *Dîvânu'r-Resâil*, *Dîvânu'l-Berîd* ve *Dîvânu'l-Harâc* olarak ifade edilebilir. Konumuz açısından oldukça önem arz eden *Dîvânu'l-Harâc*, devletin gayrimüslim tebaadan tahsil edeceği vergilerin hesaplandığı, toplandığı ve kayıt altına alındığı divandır.³⁴

Emeviler döneminde *Dîvânu'l-Harâc* Bizans ve İran'ın usulü üzerine devam ettirilmiş ve divanların kayıtlarının tutulduğu diller ilk aşamada değiştirilmemiştir. Bu anlamda Şam bölgesindeki divanlar Bizans döneminden kaldığı gibi Rumca, Irak-İran'da Sasanilerden kaldığı gibi Farsça ve Mısır'da da mahalli dil olan Kıptîce tutulmuştur.³⁵ Bu aynı zamanda önceki devletlerin divan memurlarının da görevlerinin devam ettirilmesi demektir.

Divan kayıtlarının devlet yöneticilerinin bilmediği dillerde tutuluyor olması, hem idarî anlamda hem de malî anlamda bazı problemlere sebep olmaktadır. Bunların başında Halifelerin devletin malî kayıtları üzerinde istedikleri kontrolü ve denetimi sağlayamamaları gelmekteydi. Ayrıca bazı gayrimüslim memurların pervasız davranarak, kendilerini devletin vazgeçilmez unsurları olarak saymaları gözle görülür bir problem haline gelmişti.

Abdûlmelik b. Mervân divanların Arapça 'ya çevrilmesini emrederek bu gi-dişata bir son vermiştir. İlk önce 78/697 senesinde Abdûlmelik'in Irak valisi Haccâc'ın kontrolünde Irak divanları, 81/700 senesinde Halife Abdûlmelik'in denetiminde Şam divanları, 87/706 yılında Mısır valisi Abdullah b. Abdûlmelik'in öncülüğünde Mısır divanları ve 124/742 senesinde de Hişam b. Abdûlme-

³² Özel, "Gayri Müslim", 13: 424.

³³ Ebü Ya'la, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 236; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 168, 178. Ayrıca detaylı bilgi için Bk. Abdülaziz ed-Dürî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 377-381.

³⁴ Yusuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 231; Ahmed İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 3. Baskı, (Dimaşk: Cevheretu's-Şâm, 1994), 354; Hassân Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fî Asri'l-Ümevî*, (Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1988), 175; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve Mukavemâtu'hâ el-Iduluciyye ve'l-İctimaiyye*, (Tûnus: el-Matbaatu'r-Resmîyye li'l-Cumhuriyyeti't-Tûnusiyye, 1997), 14.

³⁵ Takiyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö.845/1442), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr*, thk. Muhammed Zeynum - Medîha Şerkâvî, (Kâhire: Mektebetu Madbouly, 1998), 1: 282; Abdülaziz ed-Dürî, "Divan", 9: 378; İsmail Yiğit, "Emeviler-1/2", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 103; Necdet Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, (Dimaşk: Dâru't-Tallâs, 1987), 260; Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 174; Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231; Salâh Hasan el-Âvür, *en-Nizâmu'l-İdarî fî Asri'l-Ümevi (fî'l-Meşrik)*, (Doktora Tezi, University of Punjab, 1987), 341; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 125; İsmail Hakkı Atçeken, *Hişam b. Abdûlmelik'in Halifeliliği ve Şahsiyeti*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997), 31; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 14.

lik döneminde Horasan bölgesindeki divanlar Arapçaya nakledilmiştir.³⁶ Bu faaliyet kaynaklarda *Ta'ribu'd-Devâvîn* (تعريب الدواوين) olarak zikredilmiştir.³⁷ Böylece belirttiğimiz dört bölgenin ta'rib (Arapçalaştırma) faaliyeti yaklaşık 46 sene sürmüştür.³⁸ Ta'rib'ten sonra devletteki gayrimüslim memurların nüfuzu önemli ölçüde kırılmış ve bu alanda görev alan Müslümanların sayısı da artmıştır. Halife Abdülmelik b. Mervan döneminde ayrıca tedavüldeki yabancı dirhem ve dinarlar da artık Arapça darp edilmeye başlanmıştır.³⁹

Bizans döneminde Şam bürokrasisinde oldukça etkin olan Hristiyan Sercûn ailesi, Emeviler döneminde de oldukça uzun bir zaman bu konumlarını korumuştur. Bizans döneminde Şam maliyesinden sorumlu Mansûr b. Sercûn er-Rûmî'den sonra oğlu Sercûn b. Mansûr Halife Muaviye b. Ebî Süfyân döneminde Şam'da bulunan haraç divanlarının üst sorumlusu olmuş, aynı zamanda devletin maliye ile ilgili işlerini de yürütmüştür.⁴⁰ Daha sonra Sercûn'un oğlu Mansûr babasından sonra bu göreve atanmıştır.⁴¹ Böylece bu aile mensupları, Bizans döneminden Halife Abdülmelik b. Mervan dönemindeki ta'rib faaliyetine kadarki süreçte dede-baba-oğul üç kuşak Şam maliye divanlarının yönetimini ellerinde bulundurmuşlardır.

Bizans'tan sonra Şam bölgesinde hâkim olan Emeviler döneminde de ilk zamanlardan itibaren Şam bürokrasisinde etkili olmaya devam eden Sercûn,

³⁶ Makrizî, *el-Mevâiz*, 1: 282; Abdülaziz ed-Dûrî, "Divan", 9: 378; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 380. Ayrıca Halife Abdülmelik'in Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz b. Mervan'ın da kendi zamanına kadar Kıptice tutulan divan kayıtlarını ta'rib ettiği aktarılmıştır. Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşandî (ö.821/1418), *Subhu'l-Aşâ fî Sinaâti'l-İnşâ*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1: 482; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 192.

³⁷ Ta'rib faaliyetinin kaynaklardaki gerekçeleri için bk. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 271; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüs Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, thk. İbrahim Salih, (Ebûzabî: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2009), 81; Ebubekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî (ö.335/946), *Edebü'l-Kuttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, h.1341), 192-193; Muhammed b. İshâk b. Nedîm (ö.380/990), *el-Fihrist*, trc. Mehmet Yolcu v. dğr., (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 380; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 376; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 191.

³⁸ Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 127.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 240; Muhammed Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 2. Baskı, (Dimaşk: Mektebetu'n-Nûrî, 1983), 1: 121; Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231.

⁴⁰ Halife b. Hayyât (ö.240/854), *Târîh*, 2. Baskı, thk: Ekrem Ziyâ' el-Ömerî, (Riyâd: Dâru Taybe, 1985), 228; Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 59; Taberî, *Târîh*, 5: 330; Ebu'l-Hasen Alî b. Hüseyin Mesûdî (ö.345/956), *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, trc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2018), 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 372; İbn Haldûn (ö.808/1406), Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, 2. Baskı, thk. Halîl Şehâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988), 3: 23; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19; Luvis Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye ve Kuttâbuhâ fî'l-İslâm*, thk. el-Eb Kemîl Heşîme el-Yesû'î, (Lübnan: et-Turâsu'l-Arabiyyi'l-Meshîhî, 1987), 72; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 354; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 190. Muasır araştırmacılarдан Buseyne b. Huseyn, Sercûn b. Mansûr'un Resâil divanında da görev aldığını belirtmiştir. Buseyne b. Huseyn'in kaynak vermeden naklettiği bu bilgi doğrusu üzerinde durulmaya değerdir. Bilindiği üzere Resâil divanı devletin gizli tutulması gereken yazışmalarının yapıldığı divandır. Bu anlamda gayrimüslim kâtiplerin bu divanda görev almaları pek mümkün olmasa gerektir. Ve var ki Sercûn, Halife Muaviye nezdindeki değerinden dolayı bu divanda görev almış olabilir. Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 20.

⁴¹ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 72; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 354. Burada zikredilen Mansûr meşhur Yuhanna ed-Dimeşkî'dir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Yuhanna ed-Dimeşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 580.

vali atamalarında bile söz sahibi olmuştur. Sercûn, Yezîd b. Muaviye'ye Kûfe'ye vali atayacağı zaman “Baban Muaviye sağ olsaydı Ubeydullah'ı atardı.” diyerek Yezîd'in Ubeydullah b. Ziyâd'ı atamasını sağlamıştır.⁴²

Muaviye'nin Mısır divanlarının tanzimi ve idaresiyle görevlendirdiği Athanasius da gayrimüslimlerdendir. Athanasius, 87/706 tarihinde Mısır divanlarının ta'rib edilip İbn Yerbû' el-Fizârî'nin divanların başına gelmesine kadar görevine devam etmiştir.⁴³

Hristiyan Hasan b. Vehb ve ardından da oğlu Kays, Yezîd b. Muaviye döneminde divanlarda kâtiplik görevinde bulunmuşlardır.⁴⁴ Mecûsî Zâdân Ferrûh önce Ziyâd b. Ebîhi'nin, daha sonra Haccâc'ın haraç kâtipliğini yapmıştır.⁴⁵ Irak divanlarından sorumlu olan Zâdân Ferrûh'un⁴⁶ Irak valisi Haccâc b. Yûsuf yanında oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Sicistan valisinin değişmesini tavsiye eden Zâdân'ın bu fikri Haccâc tarafından kabul edilmiştir.⁴⁷ Zâdân Ferrûh'un, İbnü'l-Eş'as isyanının bastırılması konusunda Haccâc'a önerilerde bulunarak onu yönlendirdiği ifade edilmiştir.⁴⁸ İdarî makamlarda oldukça etkin bir konuma sahip olan Zâdân Ferrûh, görevini Irak divanlarının ta'ribine kadar sürdürmüştür. O, 88/706-707 senesinde İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında ölmüştür.⁴⁹

Süleyman b. Abdülmelik'in de gayrimüslim kâtibi bulunmaktaydı. O Filistinli İbn Bitrîk* isimli Nasranî kâtibine önemli görevler vermiş, hatta onu Remle şehrinin inşa ve idaresinde görevlendirmiştir.⁵⁰ İbn Bitrîk Süleyman'a “kendisiyle anılacağı” bir eser bırakmasını tavsiyesi üzerine Süleyman bir mescit inşası için emir vermiştir.⁵¹

Yezîd b. Abdülmelik'in de abisi Süleyman b. Abdülmelik gibi bir şehrin (İs-

⁴² Taberî, *Târîh*, 5: 356; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 79; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 73.

⁴³ Mısır divanlarında bazı Arapça kaynaklarda farklı isimler zikredilmiştir. Fakat kanaatimizce tüm bu isimlerin aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdilhakem (ö.214/829), *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, thk. Abdülmünim Amir, (Kâhire: el-Hey'etu'l-Âmme li'l-Kusûr, ts), 1: 141; Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 74; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, 59; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 20; Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 261; Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 191; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 176; Hammâş, “Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü”, 186; Antoine Borrut-Fred M. Donner, *Christians and Others in Umayyad State*, (Chicago: The University of Chicago, 2016), 2, 6, 55, 63, 187.

⁴⁴ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 159, 211; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 197.

⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 211, 308; Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 62; Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 230; Cahid Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 198; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 197; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 80.

⁴⁶ Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 186.

⁴⁷ Buseyine b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 34.

⁴⁸ Örneğin bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 281; Belâzûrî (ö.279/892), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkây, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 7: 324.

⁴⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 288; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 422; Makriẓî, *el-Mevâiz*, 283.

* Aynı kişiyi Belâzûrî Bitrîk en-Naka, Cehşiyârî ise İbn Bitrîk olarak nakletmiştir.

⁵⁰ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 195; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 22; Ali Husnî Harbütlu, *Ahkâmü Eh-il'z-Zimme*, (Kâhire: el-Meclisu'l-A'lâ li'Şuûni el-İslâmiyye, 1969), 132; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 80; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 193;

⁵¹ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 91; Mesûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 226; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 57.

kenderiye) yönetimini bir Hristiyana bıraktığını belirtilmiştir.⁵² Aynı şekilde Yezîd döneminde 105/723 yılında Mecûsî Behram Sîs, Merv şehrine Zerdüştilerin vergilerini tahsil etmek üzere merzûbân olarak gönderilmiştir.⁵³

Hişâm b. Abdülmelik'in kâtiplerinden olan Tâzârî b. Astîn en-Nasranî Hristiyandı. Tâzârî'nin ayrıca Hıms haraç divanlarının başına atandığı nakledilmiştir.⁵⁴ Bu dönemde Irak divanlarında çalışan gayrimüslim kâtip Hassan el-Nabatî, zimmî istihdamına son verilmesi kararına kadar gayrimüslim olarak görevine devam etmiş, daha sonra Müslüman olmuştur. Nabatî'nin sonraki süreçte de Horasan'da kâtiplik görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

Velid b. Abdülmelik ve daha sonra Mısır valisi Abdullah b. Abdülmelik'in kâtibi Corcî, Mısır Hristiyanlarındandı. Şeyho, Corcî ve diğer bazı gayrimüslim kâtiplerin o dönemde hapiste olan Patrik II. İskenderus'un serbest bırakılması için yaklaşık 3000 dinar ödediklerini bildirmektedir.⁵⁶ Yezîd b. Velîd (126/744) döneminde Irak valisi olarak atanan Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdullah da (muhtemelen Mecûsî olan) Rûzbehân'ı haraç kâtibi olarak görevlendirmiştir.⁵⁷

Burada dikkat çekmeye çalıştığımız gayrimüslim kâtipler dışında divanlarda kâtiplik yapan daha birçok kişi olduğu ifade edilebilir.⁵⁸ Zira kaynaklarda en azından Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar divanlarda neredeyse Müslüman görevlilerden hiç bahsedilmemektedir. Esasen kaynaklarda isimleri geçen gayrimüslim kâtiplerin sadece meşhur olmuş kâtipler olduğu düşünülmelidir.

3.1.2. Gayrimüslim Tabipler

İslam öncesi dönemde Arapların tıp konusundaki bilgileri genelde basit ve yüzeysel düzeydeydi. Fakat onlar erken dönemlerden itibaren civar medeniyetlerin tıp konusundaki seviyelerini bilmekteydiler.⁵⁹ Örneğin cahiliye döneminde Arapların tabibi olarak ünlenen Hâris b. Kelede, tıp öğrenmek için Fars bölgesine gitmişti. O dönemin meşhur tıp merkezlerinden olan Cündişapur'da tahsil görmüş, ilaç yapımı konusunda uzmanlaşmıştı.⁶⁰ İslâm'ın başlangıç yıllarında

⁵² Harbütlu, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 132.

⁵³ Taberî, *Târîh*, 7: 21; Kara, *Mecûsîler*, 39. O dönemde vergileri toplama ile görevlendirilen Merzûbanlık görevi için bk. Yazıcı, "Merzûbân", 29: 255.

⁵⁴ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 107; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 152; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 32.

⁵⁵ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 107-108.

⁵⁶ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 156.

⁵⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 382; Kara, *Mecûsîler*, 205

⁵⁸ Konu ile ilgili bir makale kaleme alan Sâlih Ahmed Alî'ye göre, Emeviler ile ilgili eserlerin uzun zaman sonra yazılması, gayrimüslim kâtipler ile ilgili nakleden Müslüman ravilerin Müslüman devlet adamların isimlerine daha çok önem vermesi, aynı şekilde bilgileri aktaranların hükümet memurları değil, uzak bölgelerde yaşayan ve kitap yazma ile uğraşan âlimler olması gibi sebepler, birçok gayrimüslim kâtipin isminin bize ulaşmamasına ya da eksik ve çelişik şekilde ulaşmasına yol açmıştır. Konu ile detaylı bilgi için bk. Sâlih Ahmed Alî, Muvazzafû Bilâdi'Şâm fî Asri'l-Ümevi, *el-Câmi'atü'l-Emerikiyye (fî Beyrût)*, *Mecelletu'l-Ebhâs*, 19/1 (Mart 1966): 44-80.

⁵⁹ Beşîr Ramazân et-Tuleysî - Cemâl Hâşim ez-Züveyb, *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, (Bingâzi: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2002), 289.

⁶⁰ Ebu'l-Abbas Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım İbn Ebî Usaybia (ö.668/1269), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbba*, thk. Âmir en-Neccâr, (Kâhire: Dâru'l-Mearif, 1996), 1: 386; Kemal Samerrâi, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, (Mısır: Dâru'n-Nidâl, ts), 1: 233; İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Dini Araştırmalar* 2/6 (Haziran 2000): 214.

da Arap yarımadasındaki tabiplerin birçoğu Fars ve Rumlardan oluşmaktaydı.⁶¹

Emevilerin kurulduğu Şam bölgesinde bulunan Ruha, Harran, Antakya ve Nusaybin gibi şehirler İslâm'ın ilk yıllarında önemli tıp merkezlerindendi.⁶² Müslümanlar bu dönemde gayrimüslimlerin tıp alanındaki birikimlerine önem verip tıp ile ilgili eserleri Arapçaya tercüme etse ve bazı Müslümanlar bu şehirlerde tıp tahsili olsa da, 90 yıllık gibi bir sürede, yeterli sayıda Müslüman tabibin yetiştirilmesi neredeyse imkânsızdır.⁶³ Emeviler döneminde özellikle Hristiyan tabipler öne çıkmıştır.⁶⁴ Bunun, Rumların Grekçe eski tıp eserlerini okuyup anlama imkânına sahip olmalarından kaynaklandığı yorumu önemlidir.⁶⁵ Bu dönemde resmî gayrimüslim doktorlar çoğunlukla saray tabibi olmakla birlikte, saray dışında kamu hastanelerinde de çalışmışlardır.⁶⁶

Samerrâî'ye göre Emeviler döneminde gayrimüslim doktorların büyük bir çoğunluğunun isimleri kaynaklarda geçmemiştir. Oysaki oldukça geniş olan Emeviler coğrafyasında gayrimüslim doktorların sayıları elbette çok daha fazladır.⁶⁷ Benzer tespit yukarıda divanlarda istihdam edilen gayrimüslim katipler ile ilgili ifade edilmişti. Aslında merkezlerde devletin önemli isimleriyle birlikte olanlar ya da çok dikkat çekici bir farklılık ortaya koyanlardan başkalarının kayıtlara geçmemiş olması da gayet normal bir durumdur.

Kaynaklarda Muaviye'nin İbn Usâl isimli bir gayrimüslim tabibi olduğu rivayet edilmektedir. Bu kişi, Muaviye'nin Şam'a hâkim olmasından itibaren onun yakın adamları arasında yer almıştır.⁶⁸ Muaviye'nin yanından ayırmadığı İbn Usâl, genellikle Halifeye kendi fikirlerini benimsetmekteydi. İbn Usâl, aynı zamanda zehirli ilaç yapımında oldukça maharetliydi.⁶⁹ Onun bu özelliğini vurgulayan ilginç bir rivayet bulunmaktadır. Buna göre, Muaviye oğlu Yezid'i veliaht tayin etmek istediğinde, bunu Şam halkına sormuş ancak halkın Yezid'den çok Abdurrahman b. Halid b. Velid'i istediklerini görmüştür. Bunun üzerine Muaviye

⁶¹ Samerrâî, *Muhtasarı Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 211.

⁶² Samerrâî, *Muhtasarı Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 222; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş, (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1985), 2: 228.

⁶³ Samerrâî, *Muhtasarı Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 253; Sümeyye bt. Muhammed Ferec el-Vâfi, *et-Ta'lîm fî Şâm fî 'Asri'l-Umevî*, (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2007), 156-157.

⁶⁴ Salâh Tahbûb, *el-Asru'l-Umevî*, (Ammân: Dâru Usâme, 2009), 199.

⁶⁵ Samerrâî, *Muhtasarı Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 256.

⁶⁶ Özel, "Gayri Müslim", 13: 424. Emeviler döneminde Hilafet merkezinde istihdam edilen gayrimüslimler sarayda, eyalette istihdam edilenler ise Dâru'l-İmâre isimli hükümet konaklarında hizmetlerini icra etmekteydiler. Örneğin Bk. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 117. İslâm dünyasında kurumsal anlamda hastanelerin ortaya çıkışı ile ilgili detaylı bilgiler için bk. Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 83-106.

⁶⁷ Samerrâî, *Muhtasarı Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 255.

⁶⁸ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 229; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 337; İrfan Aycan - İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, 8. Baskı, (Ankara: TDV yayınları, 2014), 140. Samerrâî, *Muhtasarı Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 260; Hâmid Muhammed el-Hâdî eş-Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn fî Bilâdi's-Şâm* (Hettâ Nihâyeti'l-Asri'l-Umevî), (Ürdün: Dâru'l-Yâzûrî, 2007), 126; Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lîm fî Şâm*, 156.

⁶⁹ George Cheata Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadârâti'l-Arabiyye*, (Beyrût: el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1900), 148; Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 357. İbn Ebî Usaybia İbn Usâl'ın zehirli ilaçlar konusundaki maharetini ifade ederken Halife Muaviye'nin onu bu sebeple kendisine yakın tuttuğu ihtimalinden söz etmektedir. Bk. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 401.

İbn Usâl'ı, oğlu Yezid'in rakibi olacağını düşündüğü Abdurrahman'ı zehirleyerek ortadan kaldırması için görevlendirmiştir.⁷⁰ Muaviye'nin kendisine verdiği emri başarıyla yerine getiren İbn Usâl, ödül olarak Hıms'ın haraç amili olarak görevlendirilmiştir.⁷¹ Cehşiyârî, İbn Usâl'ın Hıms'ta kendi ismiyle bilinen bir sarayı olduğunu rivayet etmiştir.⁷²

Emevi halifelerine tabip olarak hizmet eden bir başka Hristiyan aile de Dimeşkî ailesidir. Ebü'l-Hakem ed-Dimeşkî, oğlu Hakem ed-Dimeşkî ve torunu İsa ed-Dimeşkî saray tabibi olarak görev yapmışlardır.⁷³ Şam'ın maliye divanlarının yönetiminde uzun zaman etkinliklerini sürdüren Sercûn ailesi gibi, Dimeşkî ailesinin de Halifelerin sağlık hizmetinde uzun zaman etkinlik sahibi oldukları ifade edilebilir. Muaviye'nin özel tabibi olan Ebü'l-Hakem ed-Dimeşkî,⁷⁴ 61/681 senesinde, Hacc yolculuğu esnasında onun emriyle Yezid'e özel tabip olarak eşlik etmiştir.⁷⁵ Ebü'l-Hakem, ilaç yapımı konusunda da uzman biriydi. Kendisi oğlu Hakem'i hem tabip ve hem de ilaç imalatı konularında yetiştirmiştir.⁷⁶ İbn Ebî Usaybia, Hakem'in oğlu İsa ile Dimaşk çarşısında yürüdüğünde, insanların kendilerine saygıyla yol açıp "Bu tabip Hakem ve oğlu İsa'dır." dediklerini nakletmektedir.⁷⁷

İsa b. Hakem de babası Hakem'in gözetiminde yetişmiş olan, üç kuşağın tabip olan son halkasıdır. İsa'nın *el-Kunnâsu'l-Kebîr* adıyla anılan bir tıp kılavuzu kitabı yazdığı belirtilmektedir.⁷⁸ Emeviler yıkıldıktan sonra Abbasilerin başkenti Bağdat'a giden İsa'ya, Halife Mehdî tarafından iltifat edilmiştir. Ayrıca dedesi Ebü'l-Hakem'in hac emirliği sırasında Yezîd b. Muaviye'nin yanında bulunması gibi, yaklaşık 120 sene sonra kendisi de hac mevsiminde özel tabip olarak Abbasi halifesi Harun Reşid'in yanında özel onun tabibi olarak yer almıştır.⁷⁹

Bir rivayete göre, Velid b. Abdülmelik'in hastalığı sırasında Musa b. Nusayr Mağrib'ten özel Rum bir doktor getirmişti. Belâzûrî, ayrıca Musa'nın İbnu Re'si'l-Bağl isimli İskenderiyeli ikinci bir tabip getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu

⁷⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 161; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 121, 149; İrfan Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1990), 202.

⁷¹ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 63; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 53; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 18.

⁷² Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 63. Muasır araştırmacılarından Salâh Tahbûb, Muaviye'nin Ebü'l-Haccâc en-Nasrânî isimli bir gayrimüslim doktoru olduğunu zikretse de, maalesef bu konuda kaynak göstermemiştir. Bk. Tahbûb, *el-Asru'l-Ümevî*, 199.

⁷³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 405; Sâmi Halef Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tibbiyye*, (Mazya: et-Turasu'l-Arabî, 1993), 72; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 24; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 126; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadârâti'l-Arabiyye*, 148; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 164; Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lim fi's-Şâm*, 156.

⁷⁴ Ebü'l-Hakem'in, Muaviye'nin özel tabibi olan İbn Usâl'in ölümünden sonra halifeye tabiblik yaptığı anlaşılmaktadır. Yorum için bk. Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 25.

⁷⁵ Kiftî, *Ahbârü'l-Hukemâ*, 123; Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tibbiyye*, 72; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 155.

⁷⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 405; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 336; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 164.

⁷⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 406.

⁷⁸ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 408; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 24; Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tibbiyye*, 74-77; Samerrâi, *Muhtasaru Târîhi't-Tibbi'l-Arabî*, 1: 258; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 149.

⁷⁹ Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tibbiyye*, 75.

tabibin vali Abdülaziz b. Mervan'ın tabibi olduğu belirtilmiştir.⁸⁰ Belâzûrî, İbn Re'si'l-Bağl'ın görevinin Ömer b. Abdülaziz'in gayrimüslim istihdamına son verilmesi hakkındaki genelgesine kadar sürdüğünü aktarmaktadır.⁸¹ Buna göre en az iki-üç yıl tabip olarak görev yapan İbn Re'si'l-Bağl Velid'den sonra muhtemelen Süleyman b. Abdülmelik'e hizmet etmiştir. Zira bu dönemde genellikle halifeler değişse bile tabipler görevlerine devam etmişler ve yeni halife ile çalışmaya devam etmişlerdir.

Emeviler döneminin bir başka Hristiyan tabibi İskenderiyeli Abdümelik b. Ebcir el-Kinânî, Ömer b. Abdülaziz'in kendisini İslam'a davetini kabul ederek Müslüman olmuştur. O, halifeliği döneminde Ömer b. Abdülaziz'in hizmetinde bulunmuştur.⁸² Ömer b. Abdülaziz daha sonra, Abdülmelik b. Ebcir'i öğrenci yetiştirmesi için Antakya'ya göndermiştir.⁸³

Ömer b. Abdülaziz dönemindeki meşhur gayrimüslim simalardan biri Basralı Yahudi tabip Mâserceveyh'tir.⁸⁴ O, Ömer b. Abdülaziz'in emriyle Ahron el-Kas'ın tıp ile ilgili *Kunnâş* isimli eserini Arapçaya tercüme etmiştir.⁸⁵ Bu tercüme, alanındaki ilk önemli tercüme kabul eden Semarrâî'ye göre bu eser, daha sonra İbn Ebcir tarafından talim edilmiştir.⁸⁶ Mâserceveyh'in hastalara karşı son derece sabırlı bir tabip olduğu aktarılmaktadır. Onun eserinin kendisinden sonraki dönemde Ebubekir er-Râzî tarafından çokça kullanıldığı rivayet edilmiştir.⁸⁷ Mâserceveyh'in oğlu İsa b. Mâserceveyh'in de tabip olduğu nakledilmiştir.⁸⁸ Mahir bir tabip olan İsa, *Kitâbu Kuvâ Eğziye* isimli bir eser telif etmiştir.⁸⁹

Haccâc b. Yûsuf'un da kendisine oldukça değer verdiği Teyâzuk isimli bir Hristiyan özel tabibi olduğu rivayet edilir. Vali Haccâc, bu tabibin tavsiyelerini önemsemiş ve onun tavsiyelerini özel olarak yazdırıp koruma altına almıştır. Haccâc oğluna da kendisinin fayda gördüğünü Teyâzuk'nun tavsiyelerine uymasını istemiştir.⁹⁰ Teyâzuk'un 90/709 senesinde Vâsıt'ta vefat ettiği, oğluna

⁸⁰ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 8: 92; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 70.

⁸¹ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 8: 164; Sâlih Ahmed Ali, *el-Idâre fî 'Uhudî'l-İslâmiyyeti'l-Ülâ*, 2. Baskı, (Beyrût: Şeriketu'l-Matbû'ât li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2014), 211.

⁸² Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassan İbn Cülcül (ö.384/994), *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, thk. Fuad Seyyid, (Kâhire: Matbaatu'l-Ma'hadi'l-İlmî el-Ferensî li'l-Asâri's-Şarkiyyeti, 1900), 59; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 400-401; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 24.

⁸³ Anawati, *el-Mesihîyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 148; Samerrâî, *Muhtasaru Târîhi't-Tibbi'l-Arabî*, 1: 265-266.

⁸⁴ Süryani ya da Fars kökenli bir Yahudi olduğu belirtilmiştir, bk. Samerrâî, *Muhtasaru Târîhi't-Tibbi'l-Arabî*, 1: 264; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 133. Ayrıca Mâserceveyh ve Mâsercîs'in farklı kişi olma ihtimali ve tartışmaları için bk. Levent Öztürk - Samet Şenel, "İbn Cülcül'ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm'in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi mi?", *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/1 (Haziran 2018): 191-218.

⁸⁵ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâ*, 61; Kiftî, *Ahbârû'l-Hukemâ*, 213; Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lim fî's-Şâm*, 156; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 42. Kunnâş isimli eseri tercüme edilen tabip Ahron muhtemelen 6. yüzyılda yaşamıştır. Bk. Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2008), 1: 4. Ahron'un bu eserindeki bilgilerin tıbbî dair 30 makale serisinden oluştuğu ifade edilmiştir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 761-762.

⁸⁶ Samerrâî, *Muhtasaru Târîhi't-Tibbi'l-Arabî*, 1: 266.

⁸⁷ Samerrâî, *Muhtasaru Târîhi't-Tibbi'l-Arabî*, 1: 264.

⁸⁸ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 134.

⁸⁹ Kiftî, *Ahbârû'l-Hukemâ*, 124.

⁹⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 413; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 778; Kiftî, *Ahbârû'l-Hukemâ*, 73; Phi-

tıp ilmiyle ilgili bilgileri derlediği bir kılavuz kitap bıraktığı nakledilmiştir.⁹¹ Ayrıca onun yetiştirdiği bazı tabiplerin Abbasi döneminde yaşadığı bildirilmiştir.⁹² Haccâc'ın Teyâzük'dan başka Theodon,⁹³ Sâzûn,⁹⁴ Furat b. Şehnâse⁹⁵ isimli başka gayrimüslim tabiplerinin bulunduğu aktarılmakla beraber, kaynaklarda bu isimlerle ilgili başka bilgiler bulunmamaktadır.

3.2. Gayrimüslimlerin Geçici Olarak İstihdam Edilmesi ve Örnekleri

Emeviler döneminde gayrimüslim tebaanın Müslümanlar yanında çalışmaları sadece devlet eliyle yürütülen resmî işlerle sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde farklı alanlarda Müslümanların işlerini yapan çok sayıda gayrimüslim çalışmandan söz edilmiştir. Sürekli ve belli bir maaş karşılığı olmayan “geçici istihdamda”, ücret karşılığında herhangi bir iş için gayrimüslimlerden geçici-sürekli hizmet alma söz konusudur. Burada, kaynaklara geçen çok farklı örneklerden tercüme ve imar faaliyetleriyle ilgili olanlar anlatılmaya çalışılacaktır.

Abbasiler döneminde çok belirgin ve yoğun bir şekilde gerçekleşen tercüme faaliyetleri, aslında Emeviler döneminde başlamıştır. Abbasiler döneminde hemen her alanla ilgili eserlerin tercüme yapıldığı halde, Emeviler dönemindeki tercüme, daha çok Müslümanların tıp ve matematik gibi pratik anlamda ihtiyaç duyduğu alanlarda gerçekleşmiştir. Aslında bu dönemde haraç divanlarının ta'rib edilmesi faaliyeti de, devlet eliyle gerçekleştirilen ilk sistematik tercüme olarak ifade edilebilir. Arapça dışındaki dillerde tutulan divan kayıtlarının resmî olarak tercüme edilmesi, diğer alanlardaki ilmî eserlerin tercüme yolunu da açmış olmalıdır.⁹⁶ Divan kayıtlarının ta'ribi Müslüman kâtipler tarafından gerçekleştirilmiştir. Fakat diğer dillerden Arapçaya yapılan ilmî eserlerin tercüme ise daha çok gayrimüslimler tarafından yapılmıştır.⁹⁷ Hatta bir iddiaya göre ta'rib faaliyeti dışındaki tercüme tamamı zimmî tebaa eliyle gerçekleşmiştir.⁹⁸ Yani Yunan, İran ve Hint kültürüne ait birçok eser tamamen gayrimüslimlerin gayretleriyle çevrilerek Arapçaya kazandırılmıştır.⁹⁹ Bu faaliyetlerin sağlıklı ve verimli bir şekilde yürütülmesinde dönemin halifelerinin gayrimüslim tabiplerinin önemli bir rolü vardır.¹⁰⁰ Ayrıca bazı halifeler, mütercime tercüme ettiği eser ağırlığınca altın vererek onları ödüllendirmiş ve tercüme faaliyetlerini

→ →

lip Khuri Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2: 347; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 229; Samerrâi, *Muhtasarı Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 260; Ayca - Sançam, *Emeviler*, 140; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 157; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 46.

⁹¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 414; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 149.

⁹² Kiftî, *Ahbârû'l-Hukemâ*, 73; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 149.

⁹³ Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 63; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 163.

⁹⁴ Kiftî, *Ahbârû'l-Hukemâ*, 76. Sâzûn (ثانون) ismini nakleden Kiftî onun inancı hakkında bilgi vermese de, kanaatimizce Sâzûn'un gayrimüslim olma ihtimali yüksektir.

⁹⁵ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81.

⁹⁶ Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâîn*, 202.

⁹⁷ Yiğit, *Emeviler*, 168. Abbasiler dönemindeki tercüme faaliyetleri için de aynı durum aynıdır. Bk. Özel, “Gayri Müslim”, 13: 424.

⁹⁸ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 165.

⁹⁹ Yiğit, *Emeviler*, 168.

¹⁰⁰ Yiğit, “Emeviler-1/2”, 11: 100.

teşvik etmişlerdir.¹⁰¹

Emeviler döneminde ilk tercüme yapıtı Muaviye'dir.¹⁰² O, özel tabibi olarak istihdam ettiği İbn Usâl'dan tıp ile ilgili yazdığı eserini Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir. Bunun üzerine İbn Usâl eserini *el-Edviyetu'l-Müfrefe ve'l-Mürekkebe ve Kuvâhâ* (الادوية المفردة والمركبة وقواها) ismiyle tercüme etmiştir.¹⁰³

Mervân b. Hakem döneminde Ahron el-Kas'ın *el-Kunnâş* isimli eseri Mâserceveyh tarafından Süryanice'den Arapça'ya tercümesi edilmiştir.¹⁰⁴ Bu eser daha sonra Ömer b. Abdülaziz döneminde Müslümanların istifadesine sunulmuştur.¹⁰⁵

İlmî eserlerin tercümesindeki öncülük ederek tarihe geçmiş şahsiyetlerden biri Muaviye'nin torunu emir Hâlid b. Yezîd'dir.¹⁰⁶ Hâlid b. Yezîd halife olmayı beklerken hilafetin Benî Mervân'a geçmesiyle birlikte kendisini ilmî faaliyetlere vermiştir. Hâlid dönemin meşhur ilim merkezi olan İskenderiye'de yetişmiş olan Miryânus ve Stephanos isimli Yunanlı ilim adamlarını çağırarak tıp ve simya ilmini tahsil etmiştir. Ayrıca önemli bir dizi eseri tercüme ettirmiştir.¹⁰⁷ Hâlid'in tercüme ekibinde Mecûsî, Hristiyan, Sâbiî ve Yahudi mütercimler bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁸ Abdülmelik b. Mervan döneminde Yakup er-Ruhâvî'nin de Yunanca ilahiyat kitaplarından çoğunu Arapça'ya tercüme ettiği bildirilmiştir.¹⁰⁹

Birçok anlamda canlı bir bölge olan Irak'ta genel valilik yapan Haccâc'ın da tercüme faaliyetlerine katkıları olmuştur. Örneğin o, bu dönemde farsça bir coğrafya eserini Arapça'ya tercüme ettirmiştir.¹¹⁰ Emevilerin yıkılmasından sonra, ilim ve diğer birçok işin merkezi Bağdat olmuştur. Dolayısıyla bu yeni dönemde birçok meşhur mütercim tercüme faaliyetlerini Bağdat'ta sürdürmeye başlamıştır.¹¹¹

Tercüme dışındaki bazı işlerde gayrimüslimleri geçici olarak istihdam etme, İslamiyet'in başlangıçtan beri var olan bir uygulamadır. Bu konuda Hz. Muhammed'in (sav), hicret esnasında gayrimüslim/müşrik rehber tutması, yine

¹⁰¹ Hâlid Yûsuf Sâlih, "Hareketu't-Terceme fî Bilâdi's-Şâm fî Asri'l-Ümevî", *Mecelletu Ebhâsi Kulliyeti't-Terbiyeti'l-Esâsiyye*, 11/1 (Musul, 2011), 241.

¹⁰² Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 24.

¹⁰³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 401; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 186; Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimin*, 125.

¹⁰⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 384; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 157.

¹⁰⁵ Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 63, Sümeyye el-Vâfî, *et-Ta'lim fî's-Şâm*, 166.

¹⁰⁶ Hâlid b. Yezîd ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Aras, "Halid b. Yezid (Ve Ailesi): Siyasi Ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Aralık 2017): 160-176.

¹⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 619; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 19; Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 62; Aycan - Sarıçam, *Emeviler*, 141; Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1: 4, 4: 97; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 335; Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihî Gelişimi", 213-214; Tahbûb, *el-Asru'l-Ümevî*, 199, 186; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 18, 19, 60, 61.

¹⁰⁸ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 192.

¹⁰⁹ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 187; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 67-69.

¹¹⁰ Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 44.

¹¹¹ Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 24.

gayrimüslim/müşrik esirlere okuma yazma, yabancı dil ya da meslek öğretimi gibi konularda öğretmenlik yaptırması gibi uygulamalara daha önce belirtilmişti. Bu konuda başka bir örnek de Hz. Ömer'in zimmîlerden birini kanal inşasında çalışmasından dolayı ömür boyu cizye vergisinden muaf tutma uygulamasıdır.¹¹² Muaviye'nin de deniz savaşlarında üstünlük elde etmek için kıyı şehirlerinde tersaneler kurduğu, bu tersanelerde gemi inşasında uzman Rum ve Kıptî ustalar istihdam ettiği nakledilmiştir.¹¹³

Hişâm b. Abdülmelik, 124/700 Mekke'deki sel baskını sebebiyle zarar gören evlerin yeniden inşa faaliyetleri için Şamlı Rum mimar, mühendis ve inşaat ustaları çalıştırmıştır.¹¹⁴ Yine bir başka örnekte, Nüveyrî'nin ilk dönemlerde yabancı müziğin Hicaz bölgesine girişinden söz ederken Abdullah b. Zübeyr'in Mescid-i Harâm'ın tamiri için getirdiği İranlı işçilerden bahsetmesi gayrimüslim istihdamının olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁵

Geçici gayrimüslim istihdamı anlamında Abdülmelik b. Mervan'ın Kubbetu's-Sahrâ'nın temizliği için gayrimüslim hizmetçiler görevlendirmesi de burada zikredilebilir. O, sarnıçların temizliği için 10 Hristiyanı, lambaların bakımı için 20 Yahudiye ve diğer genel temizlik işleri için yaklaşık 300 siyahi hizmetçiyi görevlendirmiştir.¹¹⁶ Ayrıca sürekli istihdam anlamında olan bir uygulama olarak Abdülmelik Mescid-i Aksâ'nın muhafızlığına da bazı Yahudi aileleri tayin etmesi ve onları cizyeden muaf tutması da örnek olarak verilebilecek bir diğer uygulamadır.¹¹⁷ Aynı şekilde Abdülmelik b. Mervan döneminde para basımı konusunda Sümeyr adında bir Yahudi görevlendirilmiştir. Bu dönemde basılan yeni dirhemler de Sümeyr'in ismine nispetle Sümeyrîye olarak anılmıştır.¹¹⁸ Rivayete göre Sümeyr'in idareden habersiz para bastığı ihbarını alan vali Haccâc, onu tutuklamış fakat ölçü ve tartı işlerinde halkın birbirini kandırmasının önüne geçmek için bir terazi yaptığını görünce onu serbest bırakmıştır.¹¹⁹

SONUÇ

Müslümanlar erken dönemlerden itibaren Şam, Irak-İran ve Mısır bölgesinde tamamen hâkim olmuşlardı. Böylece onlar, bu devasa coğrafyada yaşayan gayrimüslim topluluklarını da idareleri altına almışlardı. Emevilerden önce Bizans ve Sasanî gibi iki köklü medeniyetin tebaası olarak yaşayan bu gayrimüslimler, kadim bir devlet geleneğinin ve medeniyetin mensuplarıydılar. Onlar askeri anlamda Müslümanlara mağlup olsalar da, bilgi ve tecrübe birikimi, devlet tecrübesiyle çeşitli sanat dallarında onlardan daha ileri bir seviyede idiler. Müs-

¹¹² Muhammed Hamidullah, *İslâma Giriş*, (Ankara: Nur Yayınları, ts), 230-231, 422.

¹¹³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 160-161; Tuleysî - Züveyb, *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, 174; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 144; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 224-225.

¹¹⁴ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 251.

¹¹⁵ Şihâbüddin Ahmed b. Abdulvehhâp en-Nüveyrî (ö.733/1333), *Nihâyetü'l-Erep fî Funûni'l-Arap*, Dâru'l-(Kâhire: Kutubi'l-Kavmiyye, h.1423), 4: 239.

¹¹⁶ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 82.

¹¹⁷ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 151.

¹¹⁸ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 656; Hudarîbek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 570; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4: 167; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81.

lûmanlar onların bu yetenek ve birikimlerini görmezden gelmemişlerdir. Bu çerçevede öncelikle onların uygulayageldikleri vergi sistemini, bu sistemin kayıt altına alınması süreçleri bilen kişilerin görevlerini yapmaya devam etmelerini sağlamışlardır. Yine sağlık alanında birikimi bulunan tabipler Müslümanlar için çalıştırılmış, onlara hem sağlık hizmeti ve hem de eğitim vermişlerdir. Aynı şekilde Emeviler dönemi ortalarına doğru eski dönemin ilmi ve kültürel birikiminin Arapçaya tercümesi faaliyeti başlatılmış ve bu işlerde de gayrimüslimler çalıştırılmıştır.

Müslümanlar Emeviler döneminde olduğu gibi öncesinde de gerektiğinde belirli ücret karşılığında gayrimüslimlerden hizmet almışlardır. Bu hizmetler, vergi tahsili ve kaydı, mimarî faaliyetler ve sağlık işleri yanında eğitim-öğretim, tercüme faaliyetleri, temizlik, bakım ve koruma gibi alanlarda da olmuştur. Aslında olması gerekene göre insanların ehil olanlarının her alanda din ve milliyetine bakmaksızın adil bir şekilde çalıştırılmasıdır. Müslümanlar da işin ehline verilmesi prensibinden hareketle din ve milliyet ayırımına gitmeksizin birçok gayrimüslimi tecrübeli oldukları alanlarda istihdam etmişlerdir.

Emevilerin ilk halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan devlet işlerinin yürütülmesinde Bizans'ın Şam'daki tecrübeli bürokratlarından istifade etmiş, Bizanslı birçok gayrimüslim memuru devlet işlerinde istihdam etmiştir. Onun bu uygulaması, daha sonraki halifeler tarafından da devam ettirilmiştir. Ayrıca onun gayrimüslim istihdamı sadece Şam ile sınırlı kalmamış onların hâkim oldukları Irak-İran ve Mısır topraklarında da uygulanmıştır. Böylece Rum, Fars ve Kıptî kâtipler Dîvânu'l-Harac'ta vergi gelirlerinin hesaplanması, toplanması ve kayda geçirilmesinde yıllarca aktif rol almışlardır.

Tıp, tercüme, imar/inşaat işleri ve diğer ihtiyaç duyulan farklı alanlarda da gayrimüslimler istihdam edilerek, hem sundukları hizmetlerle İslam toplumuna katkı sağlamışlar, hem de geçimliklerini kazanarak hayatlarını rahat bir şekilde sürdürmüşlerdir.

Ayrıca, çeşitli alanlarda resmî makamları uzun süre işgal etmiş olan gayrimüslim memurlar, kâtip, vergi muhasibi vb. gibi alanlarda çalışacak yeterli Müslümanlar bürokrat yetişmesini de geciktirmiş oldukları ifade edilmelidir. Ancak bazı Müslüman yöneticilerin dinî ve siyasî hassasiyetleri ve bazı gayrimüslim devlet memurlarının kendilerini vazgeçilmez görerek haddini aşan pervasız tavırları zaman zaman gayrimüslim istihdamı siyasetini olumsuz etkilemiştir. Fakat yine de genel anlamda Emeviler dönemindeki gayrimüslim istihdamı siyasetine bakıldığında; bazı olumsuzluklarla birlikte, Kâbe'ye varıncaya kadar birçok yerde ve toplumsal hayatın birçok alanında gayrimüslimlerin çalıştıklarını ifade edebiliriz.

Kaynaklar

- » Ahmed Ali, Sâlih. *el-İdâre fî 'Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ülâ*. 2. Baskı. Beyrût: Şeriketu'l-Matbû'ât li't-Tezî' ve'n-Neşr, 2014.
- » Alî, Sâlih Ahmed. Muvazzafû Bilâdi'Şâm-Şâm fî Asri'l-Ümevî. *el-Câmi'atü'l-Emerikiyye (fî Beyrût), Mecelletu'l-Ebhâs*. 19/1 (Mart 1966): 44-80.
- » Alûsî (ö.1270/1854), Şihâbuddin Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-

- Turâsi'l-Arabî, ts.
- » Anawati, George Cheata. *el-Mesîhiyye ve'l-Hadârâtî'l-Arabiyye*. Beyrût: el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâtî ve'n-Neşr, 1900.
 - » Aras, Ömer. "Halid b. Yezid (Ve Ailesi): Siyasi Ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Aralık 2017): 160-176.
 - » Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde İslâm Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
 - » Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
 - » Atçeken, İsmail Hakkı. *Hişâm b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997.
 - » Aycan, İrfan. *Muaviye b. Ebî Süfyan*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1990.
 - » Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Dinî Araştırmalar* 2/6 (Haziran 2000): 213-221.
 - » Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrahim. *Emeviler*. 8. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
 - » Aykaç, Mehmet. *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
 - » Belâzûrî (ö.279/892), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşraf*. 13 Cilt. Thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkây. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
 - » Belâzûrî (ö.279/892), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tebbâ'. Beyrût: Muessesetu'l-Meârif, 1987.
 - » Borrrut, Antoine. - M. Donner, Fred. *Christians and Others in Umayyad State*. Chicago: The University of Chicago, 2016.
 - » Bostancı, Ahmet. *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler (Hz. Peygamber Devri Uygulaması Temelinde)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
 - » Buseyne b. Huseyn. *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve Mukavemâtuhâ el-İdcluduciyye ve'l-İctimaiyye*. Tünus: el-Matbaatu'r-Resmîyye li'l-Cumhuriyeti't-Tünusiyye, 1997.
 - » Ceşiyârî (ö.331/942), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*. Thk. İbrahim Salih. Ebuzabî: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2009. Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
 - » Cessâs (ö.370/981), Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kuran*. 5 Cilt. Thk. Muhammed es-Sâdik Kamhâvî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî 1992.
 - » Demirci, Abdurrahman. *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
 - » Demirci, Mustafa. *Abbâsilerde Toprak Sistemi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
 - » Ebû Yûsuf (ö.182/798), Yakup b. İbrahim. *Kitâbu'l-Harâc*. Yay: Kusay Muhibbudin el-Hatîp. Kâhire: el-Mektebû's-Selefiyye, h.1397.
 - » Elmalı, Abdurrahman. "Kur'ani Çoğulculuk Temelinde Gayri Müslimlerle Dostluk". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (Haziran 1999): 43-82.
 - » Elmalı Hamdi Yazır. *Hak Dili Kur'an Dili*. 3. Baskı. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
 - » Erkoçoğlu, Fatih. *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
 - » Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*. 2. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
 - » Günaltay, Şemseddin. *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
 - » Güzel, Ahmet. "İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 27 (Haziran 2016): 29-56.
 - » Halîfe b. Hayyât (ö.240/854). *Târîh*. 2. Baskı. Thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî. Riyâd: Dâru Taybe, 1985.
 - » Hallâk, Hassân. *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fî Asri'l-Ümevî*. Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1988.
 - » Hamârne, Sâmî Halef. *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, Malezya: et-Turasu'l-Arabî, 1993.
 - » Hamevî (ö.574/1178), Yâkût. *Mu'cemu'l-Udebâ*. Thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
 - » Hamidullah, Muhammed. *İslâma Giriş*. Ankara: Nur Yayınları, ts.
 - » Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Saih Tuğ. 4. Baskı. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
 - » Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. Trc. Hamdi Aktaş, İstanbul: Beyan Yayın-

- ları, 1998.
- » Hammâş, Necdet. “Emeviler Döneminde Mevâli ve Zimmilerin İdaredeki Rolü”. Trc. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997): 175-190.
 - » Hammâş, Necdet. *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*. Dimaşk: Dâru't-Tallâs, 1987.
 - » Harbûtlü, Ali Husnî. *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*. Kâhire: el-Meclisu'l-A'lâ li'Şuûni el-İslâmiyye, 1969.
 - » Harman, Ömer Faruk. “Yuhanna ed-Dimaşki”. 43: 580-582. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
 - » Hitti, Philip Khuri. *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
 - » Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. 6 Cilt. Trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1985.
 - » İbn Abdilhakem (ö.214/829), Ebû Muhammed Abdullah. *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*. 2 Cilt. thk. Abdulmünim Amir. Kâhire: el-Hey'etu'l-Âmme li'l-Kusûr, ts.
 - » İbn Cülcül (ö.384/994), Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassan. *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*. Thk. Fuad Seyyid. Kâhire: Matbaatu'l-Ma'hadî'l-İlmî el-Ferensî li'l-Asâri's-Şarkîyyeti, 1900.
 - » İbn Ebî Usaybia (ö.668/1269), Ebu'l-Abbas Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım. *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibba*. 2 Cilt. Thk. Âmir en-Neccâr. Kâhire: Dâru'l-Mearif, 1996.
 - » İbn Haldûn (ö.808/1406), Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. 2. Baskı. 8 Cilt. Thk. Halîl Şehâde. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988.
 - » İbn İshâk (ö.151/768), Muhammed. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
 - » İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), Şemsuddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr. *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*. Yay: Ebî Berâ' Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî vd. Memleketu's-Su'ûdiyyeti'l-Arabiyye: Dâru Ramâdî li'n-Neşr, ts. (3 cilt birleştirilmiş baskı.)
 - » İbn Manzûr (ö.711/1311), Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 14 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, ts.
 - » İbn Sa'd (ö.230/845) Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübrâ*. 8 cilt. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ'. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
 - » İbnü'l-Esîr (ö.630/1233), Ebu'l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
 - » İbnü'n-Nedîm (ö.380/990), Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*. Trc. Mehmet Yolcu - Sabri Türkmen - Mehmet Salih Arı - Selahattin Polatoğlu - Furkan Halit Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
 - » İsmail Ali, Ahmed. *Târîhu Bilâdi's-Şâm*. 3. Baskı. Dimaşk: Cevheretu's-Şâm, 1994.
 - » İşş Yusuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
 - » Kalkaşandî (ö.821/1418), Ebu'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fî Kitâbeti'l-İnşâ*. 14 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1922.
 - » Kalkaşandî (ö.821/1418), Ebu'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fî Sinaâti'l-İnşâ*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts. (el-Mektebetu's-Şâmîle baskısı)
 - » Kara, Cahid. *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
 - » Kâsım b. Sellâm (ö.224/838), Ebu Ubeyd. *Kitâbu'l-Emvâl*. Yay: Muhammed Umâre, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1989.
 - » Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. 17. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
 - » Kettânî, Muhammed Abdulhay. *et-Terâtibu'l-İdâriyye*. 2. Baskı. 2 Cilt. Thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrût: Dâru'l-Erkam b. Ebî Erkam, ts.
 - » Kıftî (ö.646/1248), Ebu'l-Hasen Cemaluddin Ali b. Kâdî el-Eşref Yusûf. *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*. Thk. Ahmed Nâcî vd. Mısır: yy, h.1326.
 - » Kılınçlı, Sami. *Nuzul Sürecinde Müslümanların Gayrimüslimlerle İlişkileri -Medine Dönemi 622-625 Yılları Arası-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
 - » Kindî (ö.350/961), Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*. Thk. Rhuvon Guest. Beyrût: el-Âbâ el-Yesüyyîn, 1908.
 - » Kurtubî (ö.671/1273), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. 24 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2006.
 - » Kürd Ali, Muhammed. *Hitatu's-Şâm*. 2. Baskı. Dimaşk: Mektebetu'n-Nürî, 1983.
 - » Makrizî (ö.845/1442), Takiyuddin Ahmed b. Ali. *el-Mevâiz ve'l-Tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Asâr*. Thk. Muhammed ZeynuhM - Medîha Şerkâvî. Kâhire: Mektebetu Madbouly, 1998.
 - » Mâverdî (ö.450/1058), Ebû'l-Hasan. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Trc. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.

- » Mesûdî (ö.345/956), Ebu'l Hasen Alî b. Hüseyin. *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2018.
- » Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- » Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- » Sâlih, Hâlid Yûsuf. "Hareketu't-Terceme fî Bilâdi's-Şâm fî Asri'l-Ümevî", *Mecelletu Ehbâsi Kulliyeti't-Terbiyeti'l-Esâsiyye*, 11/1 (Musul, 2011): 234-249.
- » Samerrâî, Kemal. *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*. Mısır: Dâru'n-Nidâl, ts.
- » Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2008.
- » Sülî (ö.335/946), Ebubekir Muhammed b. Yahyâ. *Edebü'l-Küttâb*. Thk. Muhammed Behcet el-Eserî. Kâhire: el-Matbaatu's-Selafiyye, h.1341.
- » Şenel, Samet. *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018.
- » Şerîf, Hâmid Muhammed el-Hâdî. *Ahvâlu Gayri'l-Muslimîne fî Bilâdi's-Şâm (hettâ nihâyeti'l-asri'l-ümevî)*. Ürdün: Dâru'l-Yâzûrî, 2007.
- » Şeyho, Luvis. *Vuzerâu'n-Nasraniyye ve Kuttâbuhâ fî'l-İslâm*. Thk. el-Eb Kemil Heşîme el-Yesûî. Lübnan: et-Turâsu'l-Arabiyyi'l-Mesihî, 1987.
- » Râzî (ö.606/1210). Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Huseyn. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru Fikr, 1981.
- » Taberî (ö.310/923), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kurân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. 36 Cilt. Kâhire: Dâru Hecer, 2001.
- » Taberî (ö.310/923), Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, h.1387.
- » Tahbûb, Salâh. *el-Asru'l-Ümevî*, Ammân: Dâru Usâme, 2009.
- » Tüleysî, Beşîr Ramazân - ez-Züveyb, Cemâl Hâşim. *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*. Bingâzi: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2002.
- » Vâfî, Sümeyye bt. Muhammed Ferec. *et-Ta'lim fî's-Şâm fî 'Asri'l-Umevî*. Yüksek Lisans, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2007.
- » Vâkidî (ö.207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. 2. Baskı. *Kitâbu'l-Meğâzi*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
- » Yiğit, İsmail. "Emeviler-1/2". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- » Yiğit, İsmail. *Emeviler*, Ankara: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.
- » Yüksel, Mücahit. *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.